

İDEOLOJİ OLARAK HUKUK*

Kasım Akbaş**

“Böylesi mahkemelerin bir özelliği de insanı yalnız suçsuz yere değil, nedenini bilmeden mahkum etmek.” (Franz Kafka, DAVA)

1. Giriş

Hukukun ideolojik olup olmadığı tartışması, genelde hukukçuların işi değilmiş gibi görünür. Belki de bu tartışmanın, bağımsız bir hukuksal çalışma alanının varlığının reddi ile sonuçlanacağından korkulur. Bu ve benzeri konu başlıkları genelde, kelimelerin olumsuz anlamlarıyla “siyasal” ve “spekülatif” görülür.

Bu çalışmada, hukukun ideolojik olmasının ötesinde, hukukun kendisinin bir ideoloji olup olmadığı mesele edilmektedir. Böylece “İdeoloji Olarak Hukuk” başlığının altının doldurulabileceği umulmaktadır.

Hukukun bir ideoloji olup olmadığı, kuşkusuz, ideolojinin ne olduğu ile yakından ilgilidir. Dolayısıyla çalışmanın ilk kısmında, ideoloji kavramına ilişkin bakış açılarına değinilecektir. Nihayetinde ideolojinin, bilinçlilik durumları ile olan ilişkisi saptanmaya çalışılacaktır.

Çalışmanın sonraki kısmında, hukukun nasıl bir bakış açısıyla ideoloji olarak görülebileceği saptanmaya çalışılacaktır. Esasında, Türkiye’de olmasa da, hukukun bir ideoloji olduğuna ilişkin çalışmalar, sayıca bir yekün oluşturacak düzeye gelmiş görünmektedir. Bunda, son zamanlarda hukuka duyulan güvenin azalmasının da etkisi vardır. Eleştirel Hukuk Çalışmaları adıyla bilinen hukuk okulu, son otuz-kırk yıldır, Marx’tan Weber’e kadar uzanan bir yelpaze içerisinde, hukuka ilişkin bu güvensizliği destekleyecek meseleleri kendisine konu edinmektedir. Okulun önemli iddiası, bir hukuk ideolojisinin varlığıdır. Bu çalışma içerisinde, Eleştireller’in görüşlerinden yararlanılacaktır. Eleştireller’in görüşlerini

---

* Bu makalenin daha önceki yayımı: Kasım Akbaş, *İdeoloji Olarak Hukuk*, Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi, S. 15, 2006, s. 81-95.

** Dr.

yoğun olarak etkileyen Marksist anlayıştan da, Marksizm'in çeşitli temsilcilerinin konuyu ilgilendirebileceği düşünülen görüşlerine yer verilerek yararlanılacaktır. Bu bağlamda, Marksizm içerisinde iki ayrı kanadı temsil etmekle birlikte, Gramsci'nin "hegemonya" ve Althusser'in "ideolojik aygıt" kavramlarının özel önemi olabileceği kanısındayım.

Hukukun bir ideoloji olduğu iddiasıyla sonuçlanabilecek bir akıl yürütmeyi İskandinav Hukuksal Realizm okulunun görüşlerinden çıkartmak da mümkündür. Özellikle, toplumsal gerçeklik dışında, onu gizlemeye yarayan bir hukuksal gerçeklikten söz edilecekse, İskandinav Realistleri'nden de yararlanılması gerektiği düşüncesiyle, çalışmada bu okula da yer verilmeye çalışılacaktır.

Modern kapitalist toplumda, hukuk ideolojisinin en önemli görünümünün –ya da unsurunun- "hukuk devleti" ideali olduğu iddiasından hareketle, bu kavram da sorgulanmaya çalışılacaktır.

Çalışma, hukukun *kesinlikle* bir ideoloji olarak görülmesi *gerektiği* şeklinde *abartılı* bir iddiadan ziyade, hukukun bir *ideoloji olarak da görülebileceği* şeklinde *temkinli* bir iddia taşımaya adaydır. Savruk olarak nitelendirilme pahasına, birbirinden farklı düşüncelerin temsilcilerini biraraya getirmesinin nedeni, dayandığı zemini mümkün olduğu derece genişletebilmektir.

2. İdeoloji: Bilinç Düzeyi

"İdeoloji"nin herkes tarafından üç aşağı beş yukarı kabul edilebilir tanımının yapılması bir tarafa, olumlu mu yoksa olumsuz bir anlam mı taşıdığı hakkında dahi yargıya ulaşmak kolay değildir. Zira bir yandan Marx, kavramı "yanlış bilinç" yerine liberal kapitalist ideolojiyi olumsuzlamak için kullanırken; öte yandan öncelerde Daniell Bell¹, yakınlarda ise Fukuyama², Marksist sistemleri vurgulamak amacıyla ve bu sistemlerin tarihle birlikte sona erdiğini ilan etmek için kullanır. Marx'ın kavram karşısındaki tutum alışına karşın, söz gelimi Lenin'in "ideoloji" kavramını kullanışı hiç de olumsuzlayıcı nitelikte değildir³.

¹ Bkz. Daniell Bell, **The End of Ideology** (Illinois : Free Press, 1960).

² Bkz. Francis Fukuyama, "Tarihin Sonu mu?," Çev.: Yusuf Kaplan, **Tarihin Sonu Mu?**, Derleyenler: Mustafa Aydın ve Ertan Özensel (Üçüncü Baskı, Ankara: Vadi Yayınları, 2002), ss. 22-49.

³ Marx'ın kavramı sadece "egemen sınıfın ideolojisi" anlamında, dolayısıyla, egemen sınıfın egemenliğine yardımcı olacak bir "yanlış bilinç" anlamında kullandığı bilinmektedir. İşçi sınıfının da ayrı bir ideolojisi olabileceğini ileri sürerek, kavramı "Marksist kuram"

İdeolojiyi olumlu ya da olumsuz niteleyenlerin yanı sıra, onu nesnel, tarafsız olarak görenler de yok değildir: “Duyumlardan çıkan genel fikirlerin analizini amaçlayan yaklaşımın temsilcileri olan Destutt de Tracy ve arkadaşları fikirlerle ilgili belirli doktrinlerin ifade edilmesi için ideoloji kelimesini kullanmışlardır. Onlara göre ideoloji renksiz (nötr) bir terimdi.”⁴

Kavrama içkin olumluluk-olumsuzluk sorunu çerçevesinde düşünüldüğünde, Mannheim’ın *kısmî* ideoloji ve *bütünlükçü* ideoloji kavramsallaştırması bir çıkar yol olarak düşünülebilir. Mannheim, sözcüğün, “karşı tarafın belli başlı fikir ve düşüncelerine inanılmamak gerektiği, karşı tarafın çıkarına uygun olmayan bir gerçeği bilinçli şekilde örtbas ettiği” anlamında kullanılmasını *kısmî ideoloji*; “bir çağın ya da grubun (sınıfın), bütünlükçü bilinç yapılarının özellik ve nitelikleri” anlamında kullanılmasını ise *bütünlükçü ideoloji* olarak tanımlamaktadır⁵.

İdeoloji kavramının ilişkilendirilmesi gereken asıl olgu, *bilinçlilik biçimleridir*. Daha açık bir deyişle, ideoloji, çok çeşitli etmenler altında

---

anlamında kullanan ise Lenin’dir. Ünsal Oskay, “Popüler Kültür Açısından ‘İdeoloji’ Kavramı”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, XXXV/ 1-4: 197- 253 (1980), s. 206. Özellikle Marksist literatürde, “ideoloji” kavramının kullanımına ilişkin olarak bkz. Metin Çulhaoğlu, **Binyıl Eşiğinde Marksizm ve Türkiye Solu** (İstanbul: YGS Yayınları, 2002).

⁴ Adnan Güriz, **Sosyal Demokrasi İdeolojisi** (Ankara: AÜHF Yayınları, 1998), s. 1. Destutt de Tracy, ideoloji kavramını ilk kullanan kişi olarak da bilinir. Aslına bakacak olursanız, Destutt de Tracy’nin kendisi “renksiz” olmadığı gibi, kavramın kullanıldığı ortam da “renksiz” değildir. Zira Destutt de Tracy, Napolyon tarafından kurulan ve Fransız Devrimi doğrultusunda bir eğitim sistemi kurmakla görevlendirilen Ulusal Enstitü’nün üyelerindedir. “İdeolojinin Öğeleri”nde bir küme aydın ile birlikte bu düşünür insanlığı derebeyci (feodal) toplumun yanlış inançlarından, düşüncelerinden, kutsallıklarından kurtarmak için yola çıkmıştır. Bu yazarlar *Aydınlanma*’dan gelen inançlarının gereği olarak, insanların inandıkları *idea*’ların kökenlerini, bunların doğalarını ve toplumsal işlevlerini incelemeye yönelmişlerdir. Ereklere, derebeyciliğe karşı yeni burjuva devriminin ideolojisini; yani, derebeyci (feodal) toplumun ideolojisi olan dinin dünyayı açıklama biçimine karşı, yeni toplumun haklılaştırıcı açıklaması olan yeni ideolojiyi oluşturmaktı. Böylece, belirli bir üretim biçiminin, belirli bir toplumsal formasyonun, belirli toplumsal ilişkiler bütünüünün içinde, tarihte bir süre mitolojiyle, daha sonraları ise dinle yapılan *toplumsal gerçekliğin zihinsel yeniden- kurulması* işi, bu kere, dinden özgürleşen yeni toplumdaki Aydınlanma insanınca *idea*’ların ayıklanması ve yeniden açıklanması yoluyla varılan “ideoloji” olarak yapılmaya başlanmış bulunuyordu.” Bkz. Oskay, **Op.cit.**, s. 200-201. Çeşitli düşünürlerden farklı ideoloji tanımları ve terimin farklı kullanımları için de bkz. Güriz, **Op.cit.**, s. 1-22. Kavramın kullanımının tarihsel gelişimi için ise bkz. Şerif Mardin, **İdeoloji** (Altıncı baskı. İstanbul: İletişim Yayınları, 2000).

⁵ Karl Mannheim, **İdeoloji ve Ütopya**. Almanca’dan çeviren: Mehmet Okyayuz (Ankara: Epos Yayınları, 2002), s. 82-83.

oluşan bilinçlilik biçimlerinin hepsini kapsayan bir kavramdır. Düşünceler, inançlar, etik yargılar ve dünya görüşleri, ne denli çeşitlilik gösterirlerse gösterebilirler, belirli bilinçlilik biçimlerine karşılık düşerler. O halde, ideoloji kavramının asıl ve doğrudan ilişkisi ne bilimle ne de kuramlardır. Doğrudan doğruya bilinçle ve onun çeşitli düzeyleriyle ilişkilidir⁶.

Anlaşıldığı kadarıyla, Çulhaoğlu ideolojiyi kısaca “bilinçlilik biçimi” ya da “düzeyi” olarak nitelendirmektedir.

İdeoloji başlığını taşıyan çalışmasının hemen başında, ideolojinin tek ve yeterli bir tanımının verilemediğini saptayan Terry Eagleton, farklı noktalara vurgu yapan altı ideoloji tanımına dikkat çekmektedir:

İdeolojiyi, kabaca, gittikçe daha belirgin biçimde odaklaşan altı farklı tarzda tanımlamak olanaklıdır. İlk olarak, ideolojinin, toplumsal yaşamdaki fikir, inanç ve değerleri üreten genel maddi süreç olduğunu söyleyebiliriz. Bu tür bir tanım, hem siyasi, hem de epistemolojik olarak yansız ve terimin geniş anlamında alındığında “kültür”e yakındır. İdeoloji veya kültür, bu anlamda, belirli bir toplumdaki bütün anlamlandırma pratiklerini ve simgesel süreçleri kapsayan bir kompleksin tamamına karşılık gelir; toplumsal pratiklerin kendilerinden çok, ... bireylerin bu pratikleri “yaşama” biçimlerini ima eder. Bu anlamda alındığında ideoloji, değerleri hakkında mutabık kalınan sanatsal ve entelektüel çalışmalarla sınırlanan dar anlamda “kültür”den daha geniş, ama belirli bir hayat biçiminin bütün etkinlik ve kurumlarını kuşatan antropolojik kültür tanımından daha dardır. Bu antropolojik anlamda “kültür”, örneğin, sporun mali altyapı kurumlarını içerirken, ideoloji, daha çok, sportif etkinliklerde kodlanan simge, anlam ve değerlerle ilgili olacaktır.

...

İdeolojinin ilkinde göre biraz daha az genel olan ikinci anlamı, toplumsal açıdan önemli bir grubun veya sınıfın içinde bulunduğu durumu ve hayat deneyimlerini simgeleyen (doğru ya da yanlış) inanç ve fikirlere karşılık gelir. Burada, “toplumsal açıdan önemli”

---

⁶ Çulhaoğlu, *Op.cit.*, s. 153.

nitelemesine gerek vardır, çünkü her gün düzenli olarak bir araya gelip içki içen bir grup insanın veya Manchester Ortaokulu altıncı sınıf öğrencilerinin inanç ve fikirlerinden kendilerine özgü ideolojiler olarak söz etmek saçma olurdu. Burada ideoloji, bir “dünya görüşü” kavramına oldukça yakın bir anlam taşır; ama tabii ki dünya görüşlerinin genelde, ölümün anlamı, insanlığın evrendeki yeri gibi temel meselelerle meşgul olduğu, buna karşılık ideolojinin, posta kutularının hangi renkle boyandığı türünden meselelerle bile ilgili olabileceği söylenebilir.

İdeolojiyi bir tür kolektif, simgesel kendini ifade etme biçimi olarak görmek, onun ilişkisel veya çatışmaya dayanan yönünü henüz fark etmemiş olmak demektir; bu nedenle ideolojinin, çıkar çatışması durumlarında bu tür toplumsal grupların çıkarlarının *meşrulaştırılması* ve *desteklenmesi* anlamına gelen üçüncü bir tanımını daha yapmak gerekir.... Bu anlamıyla ideoloji, kendi çıkarlarını gözeten toplumsal güçlerin, bir bütün olarak toplumsal iktidarın yeniden-üretilmesinde merkezi önem taşıyan meseleler üzerinde çatıştığı ve çarpıştığı söylemsel alan olarak görülebilir....

İdeolojinin dördüncü anlamı, grup çıkarlarının meşrulaştırılması ve desteklenmesi üzerindeki bu vurguyu korur; ama bir farkla; onu bir egemen toplumsal gücün etkinlikleri içine hapsederek. Bu da, bu tür egemen ideolojilerin yöneticilerin isteklerine uygun tarzda bir toplumsal birlik sağlanmasına yardımcı oldukları ve ideolojinin basit bir fikirlerin yukarıdan zorla benimsetilmesi meselesinden çok bağımlı kılınmış sınıf ve grupların vs. suç ortaklığını sağlama alma meselesi olduğu varsayımlarını içerebilir.... [İ]deolojinin bu anlamı da hâlâ epistemolojik olarak tarafsızdır ve nitekim, ideolojinin, bir yönetici grup veya sınıfın çıkarlarını, özellikle ikiyüzlülük ve çarpıtma yoluyla, meşrulaştırmaya yardımcı olan fikir ve inançları simgelediği beşinci tanımıyla daha da sadeleştirilebilir. Bu arada, bu son iki tanımla ilişkili olarak belirtmeliyiz ki, bir yönetici grubun sahip olduğu fikirlerin tamamı ideolojik olmak zorunda değildir ve ayrıca bunlardan bazıları bu çıkarları özel olarak desteklemiyor ya da bunu aldatarak yapmıyor olabilir....

Son olarak, ideolojinin altıncı anlamı olma olasılığı taşıyan bir tanıma gelmiş bulunuyoruz. Bu tanım, yanlış veya aldatıcı inançlar üzerindeki vurguyu korur, ama bu inançların, bir egemen sınıfın çıkarlarını değil, bir bütün olarak toplumun maddi yapısından kaynaklandığına inanır. İdeoloji terimi pesaratif anlamını korur, ama sınıf-kökensel açıklama yapmaktan kaçınır. Bu anlamıyla en ünlü ideoloji örneği, ..., Marx'ın meta fetişizmi kuramıdır⁷.

Eagleton'ın ideoloji kavramına ilişkin olarak her bir aşamada daha da belirginleştiğini saptadığı altı farklı yaklaşımın, bu çalışma açısından da kapsayıcı olduğunu düşünüyorum. Ancak tanım sorunsalını bir kenara koymadan evvel, Eagleton'ın en belirgin olduğunu saptayarak bıraktığı yerin yani ideoloji kavramının Marksist yaklaşım açısından anlamının bir iki alıntıyla da olsa açılması gerektiğine inanıyorum. Bu anlamda, şimdilik, Marx'ın konuya ilişkin çok ünlü paragraflarının alıntılanmasıyla yetinilecektir:

Varlıklarının toplumsal üretiminde, insanlar, aralarında, zorunlu, kendi iradelerine bağlı olmayan belirli ilişkiler kurarlar; bu üretim ilişkileri, onların maddi üretici güçlerinin belirli bir gelişme derecesine tekabül eder. Bu üretim ilişkilerinin tümü, toplumun iktisadi yapısını, belirli toplumsal bilinç şekillerine tekabül eden bir hukuki ve siyasal üstyapının üzerinde yükseldiği somut temeli oluşturur. Maddi hayatın üretim tarzı, genel olarak toplumsal, siyasal ve entelektüel hayat sürecini koşullandırır. İnsanların varlığını belirleyen şey, bilinçleri değildir; tam tersine onların bilinçlerini belirleyen, toplumsal varlıklarıdır. Gelişmelerinin belli bir aşamasında, toplumun maddi üretici güçleri, o zamana kadar içinde hareket ettikleri mevcut üretim ilişkilerine ya da *bunların hukuki ifadesinden başka bir şey olmayan*, mülkiyet ilişkilerine ters düşerler. Üretici güçlerin gelişmesinin biçimleri olan bu ilişkiler, onların engelleri haline gelirler. O zaman bir toplumsal devrim çağı başlar. İktisadi temeldeki değişme, kocaman bir üstyapıyı, büyük ya da az bir hızla alt üst eder. Bu gibi alt üst oluşların incelenmesinde, daima, *iktisadi üretim koşullarının maddi alt üst oluşu ile –ki, bu, bilimsel bakımdan kesin olarak saptanabilir–, hukuki, siyasal, dinsel, artistik ya da felsefi biçimleri, kısaca*

⁷ Terry Eagleton, **İdeoloji**. Çev.: Muttalip Özcan (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1996), s. 55-57.

insanların çatışmanın bilincine vardıkları ve onu sonuna kadar götürdükleri ideolojik şekilleri ayırdetmek gerekir⁸.

Fikirlerin, anlayışların ve bilincin üretimi, her şeyden önce doğrudan doğruya insanların maddi faaliyetine ve karşılıklı maddi ilişkilerine, gerçek yaşamın diline bağlıdır. İnsanların anlayışları, düşünceleri, karşılıklı zihinsel ilişkileri, bu noktada onların maddi davranışların dolaysız ürünü olarak ortaya çıkar. Bir halkın siyasal dilinde, yasalarının, ahlâkının, dininin, metafiziğinin vb. dilinde ifadesini bulan zihinsel üretim için de aynı şey geçerlidir. Sahip oldukları anlayışları, fikirleri, vb. üretenler insanların kendileridir, ama bu insanlar, sahip oldukları üretici güçlerin belirli düzeydeki gelişmişliğinin ve bu gelişkinlik düzeyine tekabül eden –ve alabilecekleri en geniş biçimlere varıncaya kadar- karşılıklı ilişkilerinin koşullandığı gerçek, faal insanlardır. Bilinç hiçbir zaman bilinçli varlıktan başka bir şey olamaz ve insanların varlığı, onların gerçek yaşam süreçleridir. İnsanlar ve sahip oldukları ilişkiler tüm ideolojilerinde sanki *karanlık odada baş aşağı çevrilmiş biçimde görülüyorsa*, nesnelerin gözün ağtabakası üzerinde ters durmalarının onların dolaysız fiziksel yaşam süreçlerinin yansıması olması gibi, bu olgu da, insanların tarihsel yaşam süreçlerine aynı şeyin olmasından ileri gelmektedir.

...

[A]hlâk, din, metafizik ve ideolojinin tüm geri kalan kısmı ve bunlara tekabül eden bilinç biçimleri, artık o özerk görünümünü yitirirler. Bunların tarihi yoktur, gelişmeleri yoktur; tersine, maddi üretimlerini ve karşılıklı maddi ilişkilerini geliştiren insanlar, kendilerine özgü olan bu gerçek ile birlikte hem düşüncelerini, hem de düşüncelerinin ürünlerini değiştirirler. Yaşamı belirleyen bilinç değil, tersine, bilinci belirleyen yaşamdır. Birinci durumda, sanki canlı bir bireymiş gibi bilinçten yola çıkılmaktadır; gerçek yaşama tekabül eden ikinci

---

⁸ Karl Marx, "Önsöz," **Ekonomi Politığın Eleştirisine Katkı**. Çeviren: Sevim Belli (Beşinci baskı. Ankara: Sol Yayınları, 1993), s. 23. İtalik vurgular benim.

durumda ise, gerçek yaşayan bireyin kendisinden yola çıkılır ve bilince de o *bireyin* bilinci olarak bakılır.”⁹

Yukarıdaki tanım deneme ve derlemelerinden yola çıkarak, ideolojinin “gerçek hakkındaki bilgi” sorunu ile yakından ilgili olduğunu belirleyebiliriz. Böylece, ideoloji ile “bilgi” arasındaki ilişkiye de dikkat çekmiş oluruz. Nitekim sözgelimi pozitivist yaklaşım açısından olgusal içeriği olmayan her söz (ya da düşünce) ideolojik kabul edilmektedir. Olgular hakkında nesnel doğruları dile getirmek ise bilimin işidir. Dolayısıyla pozitivist açıdan ideoloji, bilimin karşısında konumlandırılmaktadır¹⁰. Bu anlamda, sözgelimi “Lerner’e göre, toplumsal bilimler gözleme dayanarak nesnel betimlemeye yönelik oldukları için ‘bütün ideolojilerin doğal düşmanıdır.’”¹¹ Burada söz konusu edilen pozitivist yaklaşımın, nesnel, bir diğer deyişle *değer yargısız* bilginin olanaklılığını varsaydığını ayrıca eklemeye gerek yoktur¹².

Ancak öte yandan, Frankfurt Okulu kuramcılarınca dile getirilen, “bilimin kendisinin de bir ideoloji” olarak karşımıza çıkabileceği parantezine değinilmelidir. Nitekim, Weber’in rasyonellik kavramının, bilimsel ve teknik ilerlemenin kurumsallaştırılmasına yaptığı atfa dikkat çekildikten sonra “Belki de teknik akıl kavramı bizzat ideolojidir. Tekniğin salt kullanımı değil, bizzat kendisi de (doğa ve insan üzerinde) iktidardır, yöntemli, bilimsel, hesaplanmış ve hesaplayan iktidar. İktidarın belirli amaçları ve ilgileri tekniğe ancak ‘sonradan’ ve dışarıdan empoze edilmiş değillerdir –onlar bizzat teknik aygıtın yapısına dahildirler; teknik her defasında tarihsel-toplumsal bir tasarımdır; ve onda bir toplumun ve ona hükmeden ilgilerin insanlara ve şeylere yaklaşımları

⁹ Karl Marx ve Friedrich Engels, **Alman İdeolojisi**. Çeviren: Sevim Belli (Dördüncü baskı. Ankara: Sol Yayınları, 1999), s. 44-46. Her iki alıntıda da, ideolojinin, egemen üretim ilişkilerinin sonucu olduğuna yapılan vurguya dikkat çekilmelidir. Oskay’ın da aktardığı üzere, bazı yazarlara göre, Marx’ın ideoloji konusundaki sakıncanlığı o derecedir ki, 1845-46’da Engels’le yazdıkları Alman İdeolojisi’ni kendi sağlığında asla yayımlamamıştır. Oskay, **Op.cit.**, s. 206.

¹⁰ İlkay Sunar, **Düşün ve Toplum** (Ankara: Birey ve Toplum Yayınları, 1986), s. 13.

¹¹ Lerner’den aktaran **Ibid.**

¹² *Değer*, bilim ve pozitivism meselesi için bkz. Cüneyt Ozansoy, “Bilimde Değer Sorunu ve Pozitivism İlişkisi Üzerine Bazı Gözlemler”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, 47/1-4: 37-48 (1998).

yansıtılmıştır. İktidarın böyle bir amacı ‘maddî’dir ve bu bakımdan bizzat teknik aklın biçimine aittir.” denilmek suretiyle, bu hususun altı kuvvetle çizilmektedir¹³.

Kabaca ifade edecek olursak ideoloji, bilinç durumu ya da düzeyi olarak ifade edilebilir. Dolayısıyla hukuk ideolojisi de hukuka ilişkin bilinç durumunu ya da düzeyini ifade etmektedir. Daha da kaba ifadesi ile hukuk ideolojisi, hukuka duyulan inancı, gerçek dünyanın hukuksal bir dünya görüşü ile açıklanabileceğine ve sorunların hukuk aracılığıyla çözümlenebileceğine ilişkin inancı imlemektedir.

3. Hukuk İdeolojisi: Hukuksal Bilinç ve Hukuk Devleti İdeali

3.1. “Hukukun İdeolojisi”nden “Hukuk İdeolojisi”ne: Hukuk Fetişizmi

Hukuk, toplum hakkında karmaşık bir tutumlar, değerler ve kuramlar seti taşıdığı ve yaydığı için ideolojiktir. Onun ideolojik içeriği, egemen ideolojinin bir parçasını oluşturur; zira bu tutum ve değerler, mevcut toplumsal düzeni dayatır ve meşrulaştırırlar¹⁴.

Hukukun, egemen ideolojiyi yansıttığı, dolayısıyla “hukukun bir ideolojisi” olduğu iddiası, özet olarak yukarıdaki alıntıyla ifade edilebilir. Hukukun bir ideolojisi olduğu iddiası, aslında hukukun tarafsız olmadığı iddiasından çok da farklı değildir. Hukukun tarafsızlığı ve bağımsızlığı, yoğun olarak tartışılacak ve başka bir çalışmayı gerektirecek denli geniş –yandaş kazanması da hayli kolay- bir konudur.

Ancak bizim burada ileri sürdüğümüz anlamıyla “hukuk ideolojisi”, hukukun *arkasında* –hukukun dayandığı- bir ideoloji olmasından ziyade, *hukukun kendisinin bir ideoloji olduğu* –“İdeoloji: Bilinç Düzeyi” bahsinde gördüğümüz kavramlar çerçevesinde dile getirecek olursak,- *bir yanlış bilinç formu olduğudur*. Örnek olsun, Eleştirel Hukukçular’dan Klare, “hukuksal söylem, insan türünün kapasitesi ve deneyimleri hakkındaki inançlarımızı, adalet, özgürlük ve tatmin tanımlarımızı ve geleceğe ilişkin vizyonumuzu şekillendirir” derken, hukukun bir bilinç formu şekline geldiğini ileri sürmektedir¹⁵. Keza Abel da, tazminat hukukunun “hata” kavramının burjuva- bireyci dünya görüşüne dayandığını ama daha önemlisi herkesin kendi kaderini kontrol edebileceği *bilincini dayattığını* ileri sürerken,

¹³ Marcuse’dan aktaran Jürgen Habermas, ‘İdeoloji’ Olarak Teknik ve Bilim. Çeviren: Mustafa Tüzel (Üçüncü baskı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1997), s. 34.

¹⁴ Alan Hunt, *Explorations in Law and Society* (New York: Routledge, 1993), s. 25.

¹⁵ Karl Klare, “The Public/Private Distinction in Labor Law,” *University of Pennsylvania Law Review*, 130: 1358-1422 (1981-1982), s. 1358.

*hukuka ilişkin inancın düzeyini tartışma konusu yapmaktadır*¹⁶. Balbus ise bu durumu, Marx'ın, yanlış bilinç durumu için kullandığı "meta fetişizmi" kavramını çağrıştıracak şekilde "hukuk fetişizmi (fetishism of law)" diye adlandırmaktadır¹⁷.

Collins, Marx'ta meta fetişizminin ne anlama geldiğini özetledikten sonra, hukuksal fetişizmin (legal fetishism)¹⁸ çeşitli görünülerinden söz etmektedir. Buna göre, hukuk fetişizminin ilk anlamı, hukukun toplumsal yaşamın zorunlu, hatta yaşamsal bir unsuru olarak görülmesidir¹⁹. Bu ilk anlamın da iki farklı görünümünden söz etmek gerekir.

Hukukun yaşamsal bir unsur olması anlamındaki hukuk fetişizminin ilk görünümünden Paşukanis haberdar eder bizi. Ona göre, toplumsal olguyu yaratan hukuk kuralı değil, hukuk kuralını yaratan toplumsal olgudur. Şöyle ifade eder Paşukanis: "Gerçekten de borçlu ile alacaklı arasındaki ilişkinin, devletin borcun ödenmesini güvence altına alan cebri düzeni tarafından *yaratıldığını* söyleyemeyiz. Nesnel olarak var olan bu düzen söz konusu ilişkiyi *güvenceye* alır, *korur*, fakat hiçbir şekilde *yaratmaz*"²⁰. Oysa bunun böyle olmadığı yönünde bir kanı vardır ve bu hukuk fetişizminden başka bir şey değildir.

Collins'in sözünü ettiği bu ilk anlamıyla hukuk fetişizminin ikinci görünümüne ise Balbus değinir. Buna göre, eğer toplumda hukuk olmazsa, herkes herkesi öldürür şeklinde bir yargı bulunmaktadır. Balbus bu yargının varlığını, kendi lisans öğrencilerinde gözlemiştir. Balbus, işte bu durumu hukuk fetişizmi olarak adlandırmaktadır²¹.

¹⁶ Richard L. Abel, "A Critique of American Tort Law," **British Journal of Law and Society**, 8: 199- 231 (1981), s. 206.

¹⁷ Isaac D. Balbus, "Commodity Form and Legal Form: An Essay on the 'Relative Autonomy' of the Law," **Law and Society Review**, 11: 571-588 (1977), s. 582.

¹⁸ Her ne kadar yazarların kavramı kullanışlarındaki nüansa dikkat çekmek adına parantez içinde farklı İngilizce kavramlar verildiyse de, Collins'in kullanımının Balbus'tan farklı olduğunu düşünmemiz için özel bir neden yoktur. Zira Collins, Marksizm ve hukuk ilişkisi konusunda iyi bir özet olan kitabının ilerleyen sayfalarında "fetishism of law" kullanımını başlık haline getirecek ve bu başlık altında hem "fetishism of law" hem de "legal fetishism" kavramlarını, çekinmeden birbirinin yerine kullanacaktır.

¹⁹ Hugh Collins, **Marxism and Law** (New York: Oxford University Press, 2001), s. 96.

²⁰ Evgeny B. Paşukanis, **Genel Hukuk Teorisi ve Marksizm**. Çev.: Onur Karahanogulları (İstanbul: Birikim Yayınları, 2002), s. 87.

²¹ Balbus, **Op.cit.**, s. 583. Bu görünümüyle hukuk fetişizminin Hobbes'çu tabiat hali varsayımı olan ilişkisinin değerlendirilmesini okuyucuya bırakıyorum.

Collins'e göre, her türlü toplumsal kuralın hukuk olarak adlandırılması da hukuk fetişizminin anlamlarından biridir²². Collins aynı yerde, bu yaklaşımın hukuksal antropoloji tarafından içinden çıkılmaz bir hale getirildiğini belirtmektedir. Buna göre, gelenek kuralları vb. davranış standartlarının hepsinin "hukuk" içerisine dahil edilmesi, hukuk fetişizmidir.

Hukuk fetişizminin bir diğer anlamı, diğer toplumsal ve altyapısal kavram ve kurumlardan ayrı, benzersiz bir hukuk fenomeni olduğu yönündeki kavrayıştır. "Bir diğer deyişle, belli karakteristik kurumsal düzenlemeler ve söylem yöntemlerinden çıkarılabilecek bir hukuksal öz mevcuttur"²³ iddiası hukuku fetişleştirmektedir. Bu anlamıyla hukuk fetişizminin eleştirisi, Kelsen'in Hukukun Saf Kuramı'nın eleştirisi gibi okunmaya da müsaittir kanımca.

Nihayet, hukuk fetişizmi, her türlü toplumsal ilişkinin hukuksal düzenlemenin konusu haline getirilmesi anlamını da taşımaktadır²⁴.

3.2. Kapitalist Toplumda Hukuk İdeolojisi: Hukuk Devleti

Marx'ın iktisadi yapının, siyasal, hukuksal, dinsel, ahlâkî, felsefî üst yapıyı belirlediğine ilişkin –yukarıda da alıntılanan- çok bilinen formülasyonu, Engels'in "[d]insel sancak İngiltere'de son kez olarak 17. yüzyılda dalgalandı ve, ancak elli yıl sonra burjuvazinin klasik yeni kavramı *hukuksal dünya anlayışı* Fransa'da açıkça sahneye çıktı"²⁵ belirlemesi ile birlikte okunduğunda, 17. yüzyılın sonu ile 18. yüzyılın başında iktisadi yapıda yaşanan değişikliklerin, yeni bir hukuksal dünya görüşünü gerekli kıldığı sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Kuşku yok ki, 17. yüzyılın sonu ile 18. yüzyılın başının imlediği iktisadi yapı değişikliğinin ismi kapitalizmdir.

Kapitalist toplumdaki *hukuk ideolojisi*, tekil ülkelerde aksi yönde uygulamalarla karşılaşabilmekle birlikte, yaşam, özgürlük ve mülkiyet ilkeleriyle bireyin özerkliğini temin ederken, bunun güvencesi olarak da hukuk devletini zorunlu kılar. *Hukuk devleti, toplumsal iktidarı rasyonel, objektif ve bireyüstü duruma getirir*. Hukuk düzeninin kendisi de bu sayede, eskiden beri karşılaştırmada kullanılan örneklemeyle, mutlak iktidarın sahibi olan bir çetenin

²² Collins, *Op.cit.*, s. 98.

²³ *Ibid.*, s. 99.

²⁴ *Ibid.*, s. 99-100.

²⁵ Friedrich Engels, "Hukukçular Sosyalizmi", K. Marx-F. Engels, *Din Üzerine*. Çeviren: Kaya Güvenç (Ankara: Sol Yayınları, 2002, ss. 249-252), s. 250.

iktidarından farklılaştırılır. Yine, bu sayede –çete örneği bir yana bırakılarak- hukuk devleti, hukuk düzenini siyasal mahiyetteki güç ve egemenlik çatışmasının konjonktürel dalgalanmaların ve belirsizliklerin dışında tutar²⁶.

Hukuk devleti ideali, siyasal iktidarı, *her hangi bir çetenin iktidarından* ayıran temel kıstas olarak kabul edilmektedir. Böylece hukuk devleti, her türlü ahlâkî önermenin eşit derecede öznel, dolayısıyla eşit derecede otoriteden yoksun kabul edildiği anarşizan bir dünyanın karşısında tek dayanak noktası olarak sunulurken²⁷, hukuk da “toplumsal çatışma”nın ürünü olma gerçeğinden uzaklaşmaktadır²⁸.

Hukukun bir “düzen” olarak da görülebileceğini belirten Unger, “hukuksal düzen” anlamındaki hukukun, genel, özerk, kamusal ve pozitif (konulmuş) olarak düşünüldüğünü dile getirmektedir²⁹. Özerklik, içeriksel, kurumsal, metodolojik ve meslekî bağımsızlığı ifade etmekte kullanılmaktadır³⁰.

Unger’e göre, içerik itibarıyla özerklik, hukuksal kuralların, ekonomi, siyaset, din gibi hukuk dışı inançlar ya da normlarla açıklanıp çözümlenememesini ifade etmektedir. Kısaca özerk bir hukuk düzeninin belli bir teolojinin kodifikasyonu anlamına geldiği düşüncesi reddedilmektedir³¹. Kurumsal özerklik, hukuk kurallarını uygulayan yargı organlarının bağımsızlığı anlamına gelmektedir. Böylece, toplum ve devletin birbirinden ayrılması, devlet organlarının da yasama, yürütme, yargı şeklinde ayrılmasıyla tamamlanmaktadır³². Hukukun metodolojik özerkliği, her bir hukuksal kurumun gerekçesinin, diğer disiplinlerin gerekçelerinden bağımsız, ayrı olmasıdır. Yani hukuksal usavurma, bilimsel açıklamadan, ahlâkî, siyasî ve iktisadî söylemden özerktir³³. Meslekî özerklik ise, diğer alanlardan ayrı bir etkinlik gösteren, ayrı bir eğitime sahip, hukuk

²⁶ Mehmet Tevfik Özcan, **Hukuk Sosyolojisine Giriş** (İkinci baskı. İstanbul: Set Yayınları, 2003), s. 151-152. İtalik vurgu benim.

²⁷ Allan C. Hutchinson ve Patrick J. Monahan, “Law, Politics, and the Critical Legal Scholars: The Unfolding Drama of American Legal Thought,” **Stanford Law Review**, 36: 199-245 (1984), s. 210.

²⁸ Hunt, **Op.cit.**, s. 30.

²⁹ Roberto Mangabeira Unger, **Law in Modern Society** (New York: The Free Press, 1976), s. 52.

³⁰ **Ibid.**

³¹ **Ibid.**, s. 53.

³² **Ibid.**

³³ **Ibid.**

uygulaması içerisinde görev yapan profesyonel bir hukukçuluk mesleğinin ortaya çıkışına göndermede bulunmaktadır³⁴.

Böylece, kimsenin, hukuk düzenin öngörmediği araçlar ve kurumlarla cezalandırılmadığı ve herkesin o hukuk düzeninin araç ve kurumları karşısında formal bir eşitliğe sahip olduğu “hukuk devleti” ideali ortaya çıkmaktadır³⁵.

Ancak bu hukuk devleti ideali aslında, bir *yanlış anlama* ya da daha doğrusu–Fitzpatrick’in de üzerinde durduğu üzere– bir *mistifikasyondan*³⁶ ibarettir. Zira, her ne kadar, yöntemsel ve kurumsal özerklikten söz ediliyorsa da, hukuk düzeni de devletin diğer siyasal ajanları gibi işlemekte ve hukuksal usa vurma yöntemiyle ulaşılan sonuçlar, siyasal, ekonomik ve ahlâkî usa vurmanın sonuçlarından çok da farklı olmamaktadır³⁷.

Hukuk düzeninin sürekliliğini sağlayan ve muhataplarının sistem içerisinde kalmalarını sağlayan şey bu bilinç şeklidir denilebilir³⁸. Böylece hukuksal bilinç, mevcut hukuksal düzenin işleyişine “rıza” gösterme olarak da anlaşılabilir³⁹.

3.3. Hukuk İdeolojisi, Hegemonya ve Rıza

Bu *bilinç şeklini ve rızayı yaratan “güç”*, Gramsci’nin “hegemonya” kavramını da akla getirmektedir. Bu noktaya Kennedy de dikkat çeker. Kennedy, Gramsci’nin

³⁴ **Ibid.**

³⁵ **Ibid.**, s. 54, dn. 11.

³⁶ “Mistifikasyon” ve “yanlış anlama”; çünkü Fitzpatrick’in ifadesiyle, hukuk topluma bağlı olmasına rağmen “özerk”tir; değişmesine ve tarihsel olarak ele alınmasına rağmen “istikrar” ve “düzen” olarak tanımlanır; kaynağını toplumdan almasına rağmen “egemen bir buyruk”tur; mevcut duruma ilişkin olmasına rağmen “ideal”dir. Bkz. Peter Fitzpatrick, **The Mythology of Modern Law** (London: Routledge, 1992), “Preface”, s. x. Bunca çelişkili ifadeyi bünyesinde toplama başarısını gösterebilen de çok az kavram ya da kurum vardır. Mistifikasyon ya da gerçekliğin çarpıtılması meselesi aşağıda ayrı bir başlık altında ele alınacaktır.

³⁷ Unger, **Op.cit.**, s. 56.

³⁸ Özcan, **Op.cit.**, s. 138.

³⁹ Bu noktada, “zor” ve “rıza” kavramları arasındaki ilişkiye dikkat çekilebilir. Althusser’in ünlü ayrımıyla “devletin baskı aygıtları” ile “devletin ideolojik aygıtları”nı birbirine karıştırmamak gerekir. Devletin baskı aygıtları, devletin zor kullanma gücüyle doğrudan ilişkili olan ordu, polis gibi kurumlardır. Devletin ideolojik aygıtları ise, yurttaşları “rıza”larını sağlamaya yönelik olarak Althusser tarafından dinî, öğretimsel, aile, hukuksal, siyasal, sendikal, haberleşme ve kültürel ideolojik aygıtlar olarak saptanmıştır. Althusser, hukuk’un aynı zamanda hem bir baskı hem de ideolojik aygıt olduğunu ayrıca vurgulamaktadır. Bkz. Louis Althusser, **İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları**. Çeviren: Yusuf Alp-Mahmut Özışık (Dördüncü baskı. İstanbul: İletişim Yayınları, 2000), s. 33 ve dn. 9.

“hegemonya”sının, ideoloji kavramına çok yakın olduğunu belirtir. Ona göre hegemonya, egemenliğin zor yoluyla değil, siyasal meşruluk sağlanarak kullanılması; yönetilenlerin rızalarının elde edilmesidir⁴⁰.

Bilindiği üzere Gramsci'nin çabası, üstyapının kuramlaştırılması üzerinedir. “Gramsci için tarihsel gelişimdeki etkin ve pozitif etkeni *üstyapı* temsil eder; yapıdan çok, ideolojik ve kültürel ilişkiler bütünlüğü, tinsel ve entelektüel yaşam ve bu ilişkilerin siyasal dışavurumu çözümlenmenin odağı durumuna gelir.”⁴¹ Gramsci daha ileri giderek, Buharin'i eleştirirken, Buharin'in “bütün nesnel ekonomik ve sosyolojik fenomenlerin toplumsal ilişkilerden, insanın faaliyeti değerleri, kültürü ve bilincinden çıktığını kavrayamadığını”⁴² söyler. Yani bilincin altyapıyı belirlediğini söyleyecek kadar ileri gider. Bu kuramlaştırma içerisinde ‘hegemonya’ kavramı kilit konumdadır. “Gramsci hegemonya kavramını *Batıdaki burjuva iktidarlarının yapısını ayrıntılı tahlil için kullanmıştır.*”⁴³ Zira ona göre, “devlet, burjuvazinin baskı aygıtından ibaret değildi; devlet, burjuvazinin *hegemonyasını* da içeriyordu.”⁴⁴ “Gramsci, hegemonyayı, *devlet ile ekonomi arasındaki bütün aracı kurumları* kastettiği ‘sivil toplum’ alanı ile ilişkilendirir.”⁴⁵ Bu ayrımı yapmakla birlikte Gramsci, ekonomi alanını değerlendirmesinin dışında bırakır. Ardından devlet düşüncesini ‘zor araçları’ ile ilişkilendirir ve geriye, ‘bir egemen iktidarın kendi yönetimi için, hakimiyeti altındaki insanların rızalarını kazanmada başvurduğu bütün bir pratik stratejiler alanı olarak hegemonya’⁴⁶ kalır. Gramsci için hegemonya, yönetenlerin yönetme yetkilerine gösterilen “spontane rıza”nın yaratıldığı bir süreçtir⁴⁷.

Hukuk ise, zor araçlarına ilişkin olduğu kadar, “egemen iktidarın, hakimiyeti altındaki insanların rızalarını kazanmada başvurduğu” da bir araçtır. Yurttaşlar, günlük faaliyetleri içerisinde, bilerek ya da bilmeyerek hukuksal düzene *uygun* davranarak; güvenseler de güvenmeseler de, uyuşmazlıklarının çözümünde

⁴⁰ Duncan Kennedy, “Antonio Gramsci and the Legal System,” *ALSA Forum*, 6: 32-37 (1982), s. 32.

⁴¹ Martin Carnoy, “Gramsci ve Devlet,” Çeviren: Mehmet Yetiş. *Praksis*. 3: 252-277, (Yaz 2001), s. 255. İtaliye vurgu Carnoy’un.

⁴² Alan Swingewood, *Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi*. Çeviren: Osman Akınhay (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1998), s. 257.

⁴³ Perry Anderson, *Gramsci*. Çeviren: Tarık Günersel (İstanbul: Alan Yayıncılık, 1988), s. 39. Vurgular Anderson’un.

⁴⁴ Carnoy, *Op.cit.*, s. 253. İtaliye vurgu benim.

⁴⁵ Terry Eagleton, *Op.cit.*, s. 164. İtaliye vurgu benim.

⁴⁶ *Ibid*, s. 167.

⁴⁷ Gramsci’den de aktararak bu hususu dile getiren Hunt, *Op.cit.*, s. 20.

devletin hukuksal mekanizmalarına başvurarak, rızalarını gösterirler. “Yönetenlerin yönetme yetkilerine” bu şekilde rıza gösterilirken, bir taraftan iktidarın hegemonyası da pekiştirilmektedir. Öyleyse hukuk, hegemonya mücadelesinin hem aracı hem de sonucudur.

Burada bir noktayı daha anımsatmak gerektiğini düşünüyorum. O da şu: Gramsci'nin kavramlarıyla “hegemonik ideoloji” dendiğinde, ya da çok daha genel olarak “egemen” dendiğinde, tek bir egemen blok varmış izlenimi de yaratılmış olur. Bu anlamda, hukuk ideolojisi dendiğinde, tek bir merkez tarafından, sanki kendi çıkarlarının ne olduğu bu merkez tarafından ayrıntılı bir şekilde biliniyormuşçasına yönlendirilen bir düzenleme aygıtından elbette ki söz edilemez. Bu anlamda, hegemonik ideoloji, “egemen sınıfın rakip kesimleri arasında varılan bir uzlaşmanın sonucu” olduğu kadar, aslında aynı zamanda, “karşıt gruplardan ve karşıt ideolojilerden gelen baskılara karşıt verilen ödünleri de yansıtmaktadır”⁴⁸. Bu çalışmada, hukukun *yekpare* bir işlevi olduğuna ilişkin kaba determinist iddiaya ağırlıklı yer verilmesinin nedeni, bu iddiaya aşına olunmadığının düşünülmesidir. Kuşkusuz bunun bir adım ötesine geçecek olan tartışma, bir ideoloji olduğu kabul edilen hukukun bu içerikle oluşmasına etki eden faktörlerin neler olduğunu konu edinmelidir.

Konu buraya gelmişken, hegemon ideoloji olarak hukukun, sadece karşıt grupların hegemonya altına alınmasında değil, egemen açısından ortak bir ideoloji yaratılması noktasında da işlev görebileceğine dikkat çekilmelidir⁴⁹. Bu durum, iki paragraf önceki son cümleyi tekrarlamayı gerektirmektedir: Hukuk, hegemonya mücadelesinin hem aracı hem de sonucudur.

3.4. Hukuk İdeolojisi ve Gerçekliğin Gizlenmesi

Hukuk devleti kavramsallaştırmasının gösterdiği, hukukun kendisinin bir ideoloji olabileceği gerçeğini vurgulayan bir başka nokta da, *gerçeklik dünyasının, hukuksal kavramlar tarafından yeniden üretilerek gizlenmesidir*. Zira ideoloji, “insanın

---

⁴⁸ Oskay, **Op.cit.**, s. 224.

⁴⁹ Hukuk içerisinde, egemen sınıf aleyhine gibi görünen bazı düzenlemelerin nasıl varolabildiğine dikkat çekerken Collins de aynı meseleye değinmek durumunda kalır. Bkz. Collins, **Op.cit.**, s. 52 vd. Yine yeri gelmişken -ki Collins'in atfı onadır-, Poulantzas'ın “Fraksiyonlar-Kategoriler-Katmanlar” diye birbirinden ayırdığı sınıf içi bölünmelere ilişkin tahlilinin de gözden geçirilmesi yerinde olur. Bkz. Nicos Poulantzas, **Siyasal İktidar ve Toplumsal Sınıflar**, Çev: Şen Süer ve L. Fevzi Topaçoğlu (İstanbul: Belge Yayınları, 1992), s. 76 vd.

varabildiği reel dünyayı açıklamayı değil *mistifiye etmeyi amaçlayan bir ussallaşma*⁵⁰ olarak da işlev kazanabilmektedir. Yukarıda farklı anlamlarıyla açıklanmaya çalışılan “hukuk fetişizmi” de, *gerçekliğin çarpıtılmış bir görünümünü sunmaya yarar*⁵¹.

Bu durumun en tipik örneklerinden biri Hutchinson-Monahan tarafından verilmiştir. Buna göre, gerçek dünyanın “çıkar” kavramı, hukuk dünyasında “hak”ka dönüşmekte⁵²; bu haliyle, “çıkar” kavramına içkin olumsuz çağrışımdan sıyrılarak, doğal ve meşru kabul edilmektedir.

Yine bu anlamda, liberal hukuk ideolojisinin, “özgürlük”ü gerçek anlamından uzaklaştırdığı iddia edilebilir. Zira liberal hukuk, özgürlüğü, piyasadaki tercihlerde özgürlüğe indirgemiş durumdadır. Üstelik, bireyler piyasadaki tercihlerinde de özgür olmadıkları halde... Liberal hukuk sisteminde, özgürlük, sözleşme özgürlüğü ile koşut kullanılmaktadır. Sözleşme özgürlüğünün en önemli unsurlarından biri ise kuşkusuz, sözleşme yapma özgürlüğü olarak kabul edilmek gerekir. Bu noktada, Peller’in verdiği örnek ilgi çekicidir. Her türlü geçim ve yiyecek kaynağının özel mülkiyete tahsis edildiği bir sistemde, aç kalan kişi, en azından karnını doyurabilmek için, bir işverenle iş sözleşmesi yapmak *zorundadır*. Yani, sözleşme yapma iradesi olmadığı halde kişi, toplumsal, siyasal, ekonomik ve hukuksal düzen nedeniyle, sözleşme yapmaya *zorlanmıştır*⁵³. Böylece, Althusser’in hukuku hem baskı hem de ideolojik aygıt olarak belirlemesi daha anlamlı bir hale gelmektedir. Zira çözümlenmeyi bir adım daha ileri götürerek, hukukun, *rızayı, zorla sağlayan bir aygıt olarak görülebileceğini söylemek de mümkündür*.

İş sözleşmesi ve evlilik sözleşmesindeki “özgürlük”ün anlamı Engels’in de ilgisi çekmiştir:

Hukukçularımıza göre, yasalardaki ilerleme, kadınların bütün yakınma nedenlerini, gitgide artan bir ölçüde, ortadan kaldırıyor. Modern uygarlığın yasama sistemleri, ilk olarak, evliliğin geçerli olabilmesi için, eşlerin özgürce onadıkları bir sözleşme olması gerektiğini, ikinci olarak da, evlilik süresince, eşlerin birbirlerine karşı aynı hak ve görevlere sahip olmaları gerektiğini kabul etmektedirler.

⁵⁰ Oskay, *Op.cit.*, s. 217.

⁵¹ Collins, *Op.cit.*, s. 12.

⁵² Hutchinson ve Monahan, *Op.cit.*, s. 210.

⁵³ Gary Peller, “The Classical Theory of Law,” *Cornell Law Review*, 73: 300- 309 (1987-1988), s. 305. Sanırım

Eğer bu iki koşul, mantıksal bir biçimde gerçekleşmiş olaydı, kadınlar bütün istediklerine sahip olabilirlerdi.

Özgül bir şekilde hukuksal bir nitelik taşıyan bu kanıtlama, cumhuriyetçi burjuvanın proleter hakkını reddetmek ve onun ağzını kapamak için kullanıldığı kanıtlanmanın ta kendisidir. İş sözleşmesi de taraflar arasında özgürce yapılmış sayılır. Ama bu özgürlük, taraflar arasındaki eşitliğin, yasa tarafından *kağıt üzerinde* kurulmasına dayanır. Sınıf durumları arasındaki ayrılığın taraflardan birine verdiği güç, bu güçlü tarafın öbürü üzerindeki baskısı –iki tarafın gerçek iktisadi durumu-, bütün bunlar yasayı hiç ilgilendirmez ve iş sözleşmesi süresi boyunca, biri ya da öbürü açıkça vazgeçmedikçe, iki taraf da aynı haklardan yararlanıyor sayılır. Ama iktisadi koşullar, işçiyi, sözüm ona hak eşitliğinin hatta son kırıntılarından vazgeçmeye zorlamış, bu, yasanın umurunda değildir.

Evlenmeye gelince, eşler, kurallara uygun olarak, nikah tutanağını serbestçe imzalar imzalamaz, yasa, hatta en liberali bile tamamen yerine getirilmiş olur. Gerçek yaşamın oynandığı hukuk kulislerinin ardında olup bitenler ve bu özgür onamanın ne biçimde sağlandığı, yasayı da, hukukçuları da, hiç kaygılandırmaz.⁵⁴

Gerçeklik dünyası ile hukuk dünyası arasındaki fark, James Boyle'un da konusudur⁵⁵. Boyle'a göre, gerçeklikten *ayrı* bir hukuksal dünyaya gereksinim duyulmasının nedeni, liberal siyaset kuramının, günlük çatışma ve gerginlikleri, siyaset alanı dışında, nötr/tarafsız semiyotik hukuk diliyle ifade etmek zorunda olmasıdır⁵⁶. Böylece, yalnızca yurttaşlar ya da sınıflar arasındaki çatışmalarda değil, devlet gücü ile bireysel özgürlük arasındaki gerginlikte de hukuk, tarafsız bir arabulucu gibi takdim edilecektir. Bu nedenle Boyle'a göre hukuk, hem gerçeklik dünyasını kendi diline *çevirirken*, hem de somut bir uyuşmazlığın çözümünde *karar verirken* olmak üzere, iki kere nötrdür⁵⁷.

---

⁵⁴ Friedrich Engels, **Ailenin Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni**. Çeviren: Kenan Somer (On birinci baskı. Ankara: Sol Yayınları, 1998), s. 85-86.

⁵⁵ James Boyle, "The Politics of Reason: Critical Legal Theory and Local Social Thought," **University of Pennsylvania Law Review**, 133: 685- 780 (1984-1985), s. 693.

⁵⁶ **Ibid.**, s. 696.

⁵⁷ **Ibid.**

Hukuksal dilin, gerçeklikten ayrı bir hukuksal gerçeklik yaratma gücü yalnızca Eleştireller ve Marksistler tarafından değil, İskandinav Hukuksal Realizmi (İHR) tarafından da dile getirilir. İHR'yi ortaya koyan ilk düşünür olduğu söylenen Axel Hägerstrom'un, hak, ödev, hakkın devri, geçerlik gibi hukuksal yapının bazı önemli kavramlarını, *boş inançtan kaynaklanan mit, kurgu, sihir ya da kafa karışıklığı* diye nitelendirdiği⁵⁸, bu kavramların *metafizik dünyanın hayal ürünü* olduklarını, yani aslında *bir gerçekliğe sahip olmadıklarını* ileri sürdüğü⁵⁹ bilinmektedir. Hägerstrom'a göre, hak ya da ödev gibi kavramlar "gerçek" değildirler. Sözgelimi hak, bir şey üzerindeki erk olarak tanımlanmaktadır. Ancak bu erk, doğada bildiğimiz anlamda bir erk değildir. Tümüyle kurgusal, hukuk öyle söylediği için var kabul edilen, doğanın gerçeği dışında bir erktir⁶⁰. Hägerstrom, modern hukukta kabul edilen hak ya da ödev kavramlarının temelinde, antik *inanışlar* olduğunu ileri sürmektedir. Bu düşüncesinin nedeni, Antik Roma hukuku üzerine yaptığı araştırmalardır. Buna göre, antik dönemde, sözgelimi alım-satım sözleşmesi yapılabilmesi için öngörülmüş bazı *ritüeller* ya da *törenler* söz konusudur. Bu ritüeller ya da törenler yerine getirildiğinde artık, ortaya "mülkiyet hakkı" diye bir şeyin çıktığına inanılmaktadır⁶¹.

Keza Anders Vilhelm Lundstedt de, "*hukukî düşünceler dünyası* –objektif yasa, hukukî ödevler, sübjektif haklar, cezanın ve zararın failin suçlanabilmesi ile açıklaması vs.- esasında *yaşadığımız dünyanın*, dolayısıyla da bilimin ötesinde bulunur" demektedir⁶².

Karl Olivecrona'nın, evlilik sözleşmesinde, bir ritüelin yerine getirilerek, insanlar arasında, *hukuksal* ama *gerçek olmayan* bir bağ kurulmuş olmasını ve bu salt *hukuksal gerçeğin* artık, gerçek dünyada da sonuç doğurur hale gelmesini örnek vermesi de; gerçekliğin hukuksal kavramlarla açıklanarak, ayrı bir hukuksal bilinç ve hukuksal gerçeklik durumu yaratmasını getirmektedir akla.

4. Sonuç

Modern toplumların en önemli kavramlarından birinin "hukuka güven" olduğuna kuşku yoktur. Şu kadar ki, pre-modern dönemin her türlü yaşamsal güvenceden –

⁵⁸ HLA Hart, "Scandinavian Realism," *The Cambridge Law Journal*, 1959: 233- 240 (1959), s. 233.

⁵⁹ Ertuğrul Uzun, "İskandinav Hukukî Realizmi," *Çağdaş Hukuk Felsefesine Giriş*. Editör: Ahmet Hâluk Atalay (İstanbul: Teknik Yayıncılık, 2004), ss. 75-92, s. 75.

⁶⁰ D. J. Sherbaniuk, "Scandinavian Realism," *Alberta Law Review*, 2: 58-75 (1962), s. 59.

⁶¹ *Ibid.*, s. 60.

⁶² Lundstedt'ten aktaran Uzun, *Op.cit.*, s. 79. İtalik vurgular benim.

bu arada elbette “bireyliği”nden- yoksun insanının koşulları düşünülürken, hukuk güvenliği ve güvencesi kavramları –bu arada elbette “hukuk”-, adeta eleştirilemez, *kutsal* bir nitelik kazanarak çıkmaktadırlar karşımıza. Hukuka yönelikmiş gibi görünen kimi çıkışlarsa, güncel yaşam pratiklerinin ve siyasetin spekülatif ağına takılmaktadırlar genelde. Oysa modern insanın yaşamını en küçük ayrıntısına kadar düzenleme iddiasındaki hukukun, kendinden menkul –ve hatta kendisini koruyacak- güvenliğe ve güvenceye sahip olup olmadığı, sosyolojiden ve siyaset biliminden bazı kavramlar ödünç alınarak, hukuk kuramsal açıdan da sorgulanabilmelidir.

Bu çalışmada, hukuka duyulan güven, “hukuk fetişizmi” olarak tanımlanmaya çalışılmıştır. Bu anlamda, hukuksal bir dünya görüşünün varlığı kabul edilip, bu hukuksal dünya görüşü hukuk ideolojisi olarak saptanmaya çalışılmış ve bu ideolojinin kapitalist toplumdaki görünümüleri konu edilmiştir. Çalışmanın kaynakçası, Eleştirel Hukuk Çalışmaları, İskandinav Hukuksal Realizmi gibi doğrudan bir hukuk okulunun mensubu olarak kabul edilebilecek yazarların eserlerinden olduğu kadar, Tarihsel ya da Yapısal Marksizm, Frankfurt Okulu gibi çeşitli sosyolojik, ideolojik ve siyasal okullara mensup yazarların eserlerinden de beslenmektedir. Bu durum, hem konunun “ideoloji” gibi *debdebeli* bir kavramı içermesinden hem de hukukun bir ideoloji olarak saptanabileceğine ilişkin bir kanıt arayışından kaynaklanmaktadır.

Çalışma içerisinde de ısrarla vurgulandığı üzere, “hukuk ideolojisi” kavramı “hukukun ideolojisi” olarak ele alınmamaktadır. Bunun bir adım ötesinde, hukukun bir yanlış bilinç formu olup olmadığı sorgulanmaktadır.

Hukukun bir yanlış bilinç formu olarak kabul edilmesi ise, hukuk fetişizmi, hegemonya, rıza ve zor aygıtları ve nihayet gerçeğin mistifikasyonu kavramlarını gündeme getirmektedir. Çalışma içerisinde, her bir kavram açıklanmaya çalışılmıştır. Eksikliklerine rağmen çalışmanın, hukuk ideolojisini, hukukun dayandığı ideoloji tartışmasından ayırıştırma işlevini yerine getirdiği umulmaktadır.

Kaynakça

- Abel, Richard L. "A Critique of American Tort Law," **British Journal of Law and Society**, 8: 199- 231, 1981.
- Althusser, Louis. **İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları**. Çeviren: Yusuf Alp- Mahmut Özışık. Dördüncü baskı. İstanbul: İletişim Yayınları, 2000.
- Anderson, Perry. **Gramsci**. Çeviren: Tarık Günersel. İstanbul: Alan Yayıncılık, 1988.
- Balbus, Isaac D. "Commodity Form and Legal Form: An Essay on the 'Relative Autonomy' of the Law," **Law and Society Review**, 11: 571-588, 1977.
- Bell, Daniell. **The End of Ideology**. Illinois: Free Press, 1960.
- Boyle, James. "The Politics of Reason: Critical Legal Theory and Local Social Thought," **University of Pennsylvania Law Review**, 133: 685- 780, 1984- 1985.
- Carnoy, Martin. "Gramsci ve Devlet," Çeviren: Mehmet Yetiş. **Praksis**. 3: 252-277, Yaz 2001.
- Collins, Hugh. **Marxism and Law**. New York: Oxford University Press, 2001.
- Çulhaoğlu, Metin. **Binyıl Eşiğinde Marksizm ve Türkiye Solu**. İstanbul: YGS Yayınları, 2002.
- Eagleton, Terry. **İdeoloji**. Çev.: Muttalip Özcan. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1996.
- Engels, Friedrich. "Hukukçular Sosyalizmi", K. Marx-F. Engels, **Din Üzerine**. Çeviren: Kaya Güvenç. Ankara: Sol Yayınları, 2002, ss. 249-252.
- Engels, Friedrich. **Ailenin Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni**. Çeviren: Kenan Somer. On birinci baskı. Ankara: Sol Yayınları, 1998.
- Fitzpatrick, Peter. **The Mythology of Modern Law**. London: Routledge, 1992.
- Fukuyama, Francis. "Tarihin Sonu mu?," Çev.: Yusuf Kaplan, **Tarihin Sonu Mu?**, Derleyenler: Mustafa Aydın ve Ertan Özensel. Üçüncü Baskı, Ankara: Vadi Yayınları, 2002.
- Güriz, Adnan. **Sosyal Demokrasi İdeolojisi**. Ankara: AÜHF Yayınları, 1998.

- Habermas, Jürgen. **‘İdeoloji’ Olarak Teknik ve Bilim**. Çeviren: Mustafa Tüzel. Üçüncü baskı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1997.
- Hart, HLA. “Scandinavian Realism,” **The Cambridge Law Journal**, 1959: 233- 240, 1959.
- Hunt, Alan. **Explorations in Law and Society**. New York: Routledge, 1993.
- Hutchinson, Allan C. ve Patrick J. Monahan. “Law, Politics, and the Critical Legal Scholars: The Unfolding Drama of American Legal Thought,” **Stanford Law Review**, 36: 199-245, 1984.
- Kennedy, Duncan. “Antonio Gramsci and the Legal System,” **ALSA Forum**, 6: 32-37, 1982.
- Klare, Karl. “The Public/Private Distinction in Labor Law,” **University of Pennsylvania Law Review**, 130: 1358-1422, 1981-1982.
- Mannheim, Karl. **İdeoloji ve Ütopya**. Almanca’dan çeviren: Mehmet Okyayuz. Ankara: Epos Yayınları, 2002.
- Mardin, Şerif. **İdeoloji**. Altıncı baskı. İstanbul: İletişim Yayınları, 2000.
- Marx, Karl. “Önsöz,” **Ekonomi Politigin Eleştirisine Katkı**. Çeviren: Sevim Belli. Beşinci baskı. Ankara: Sol Yayınları, 1993.
- Marx, Karl ve Friedrich Engels. **Alman İdeolojisi**. Çeviren: Sevim Belli. Dördüncü baskı. Ankara: Sol Yayınları, 1999.
- Oskay, Ünsal. “Popüler Kültür Açısından ‘İdeoloji’ Kavramı”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, XXXV/ 1-4: 197- 253, 1980.
- Ozansoy, Cüneyt. “Bilimde Değer Sorunu ve Pozitivizm İlişkisi Üzerine Bazı Gözlemler”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, 47/1-4: 37-48, 1998.
- Özcan, Mehmet Tevfik. **Hukuk Sosyolojisine Giriş**. İkinci baskı. İstanbul: Set Yayınları, 2003.
- Paşukanis, Evgeny B. **Genel Hukuk Teorisi ve Marksizm**. Çev.: Onur Karahanoğulları. İstanbul: Birikim Yayınları, 2002.

- Peller, Gary. "The Classical Theory of Law," **Cornell Law Review**, 73: 300- 309, 1987-1988.
- Poulantzas, Nicos. **Siyasal İktidar ve Toplumsal Sınıflar**, Çev: Şen Süer ve L. Fevzi Topaçoğlu. İstanbul: Belge Yayınları, 1992.
- Sherbaniuk, D. J. "Scandinavian Realism," **Alberta Law Review**, 2: 58-75, 1962.
- Sunar, İlkay. **Düşün ve Toplum**. Ankara: Birey ve Toplum Yayınları, 1986.
- Swingewood, Alan. **Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi**. Çeviren: Osman Akınhay. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1998.
- Unger, Roberto Mangabeira. **Law in Modern Society**. New York: The Free Press, 1976.
- Uzun, Ertuğrul. "İskandinav Hukukî Realizmi," **Çağdaş Hukuk Felsefesine Giriş**. Editör: Ahmet Hâluk Atalay. İstanbul: Teknik Yayıncılık, 2004.